

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מנחם צבי פוקס

גדולי הדורות וגדולי העולם וכל הגדולים

לאחרונה ביקש ש"י פרידמן (לשוננו לעם מג [תשנ"ב], ג, עמ' 90-92) לראות בידול סמנטי מקורי בין הביטויים **גדולי הדור** ו**גדולי עולם**. בארץ-ישראל הבדילו בין **גדולי הדור**, שהם פרנסי הדור ומנהיגיו, ל**גדולי עולם**, שהם החכמים (שחכמתם נצחית), ולעומת זאת, בבבל קיבל הביטוי **גדולי הדור** את שני המובנים, והמקבילות יוכיחו: בארץ-ישראל - "שלא שימשותם לשני **גדולי עולם** לשמיעה ואבטליון" (ירושלמי פסחים פ"ו ה"א, לג ע"א). ובבבל - "שלא שימשותם שני **גדולי הדור** שמעיה ואבטליון" (בבלי פסחים סו ע"א).

ברם, נראה שניתן לפרנס מקבילה זו (ואין היא יחידאית) ולומר שעדיין אין הבחנה בין **גדולי הדור** ל**גדולי עולם**, אלא שהביטוי הראשון נקט מושג של זמן, היינו, **דור**, והאחרון - מושג של מקום, היינו, **עולם** (חילופים כאלה בין מושגי זמן ומושגי מקום מרובים בספרות חז"ל ואין כאן מקום להאריך בזה). חכמי ימי הביניים, ששני הביטויים האלה היו שגורים אצלם, אף נקטו צורות נוספות שיש בכוחן ללמד על הבנתם את הביטויים הללו. לפי המצוי בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת ברא"ל מצי **גדולי הדור** אצל הראשונים 134 פעמים לעומת **גדולי עולם** - 42 פעמים. על יד **גדולי הדור** מצי גם **גדולי הדורות** ברבים (13 פעמים). אין בצורת הריבוי כדי לומר שאלה הם חכמים של כל הדורות, היינו, מושג על-זמני או נצחי (דוגמת "לדור ודור ולנצח נצחים"), אלא שמדובר בחכמים שהיו בדורות שונים (ומבנה זה אף משתלב היטב עם המבנה הרגיל של ריבוי הסמיכות בלשון חז"ל דוגמת **בתי כנסיות**). באופן מקביל לחלוטין ל**גדולי הדור** נמצא הביטוי **גדולי עולם** אלא שלפעמים הוסיפו לו את ה"א הידיעה; למשל, שו"ת הראב"ד סימן רז: "שהרי **גדולי העולם** כגון רב אלפאסי הגאון ז"ל", וכן שתי הצורות זו לצד זו אצל אותו המחבר, בשו"ת הריב"ש, סימן מה: "ואם היו **גדולי העולם** איך נעמוד אנחנו", ושם, סימן קד: "נניח תלמוד ערוך שבידינו והסכמת **גדולי עולם**". וכן אף שתי הצורות זו ליד זו בסמיכות מקום: שו"ת הרשב"א, א, ס"י שכט: "אלו מחלוקות גדולות בין **גדולי העולם** ז"ל" ובאותה התשובה ממש בלי יידוע: "מחלוקת בין הגאונים ז"ל ובין **גדולי עולם** אחרים". ונמצא אף ביחיד

גדול העולם (4 פעמים) כגון בשו"ת הרשב"א, חלק א, סי' תשסג: "שהרי **גדול העולם** היה ורבנו לא ברכוהו". ואין בין **גדולי עולם** וגדולי **העולם** ולא כלום. מכאן ברור שהביטוי נתפס כמורה על מושג של מקום ולא של זמן, וכך הוא עד היום.

לכאורה, ניתן להשיג ולומר שחכמי ימי הביניים, מתוך שלא הכירו את הביטוי **גדולי עולם** על בוריו, הם ששינו את משמעותו ונתנו לו משמעות של מקום תחת משמעות הזמן על ידי הוספת תווית היידוע. ולא היא. מלבד העובדה שחכמי ימי הביניים הכירו את הספרות הארץ-ישראלית, הנה ביטוי זה מצוי גם בתלמוד הבבלי במקום אחד (שנעלם לשעה קלה מעיני פרידמן) ושם צורתו היא **גדול העולם**: "נכשל בהן **גדול העולם**" (סנהדרין כא ע"ב). כך נוסח הדפוסים, אבל בכ"י ירושלים (מיימון) לסנהדרין הנוסח הוא **גדול עולם** ושוב אין בין החילופים ולא כלום, ששניהם משמשים לאותו עניין. ואין לטעון שלפנינו שינוי ביידוע שיסודו בעברית שבבבלי, ושתי סיבות לדבר: (א) ביטוי זה ביידוע מצוי כבר בספרות התנאים, במכילתא דר' ישמעאל: "אברהם אבינו **גדול העולם** ששימש מלאכי השרת" (מסכתא דעמלק, פרשה א, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 195, ומקבילה בספרי דברים פסקא לח, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 74-75, ועיין במכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 131, שם הושלם **גדול הדור**); וכן נמצא באבות דרבי נתן "הלא את בן **גדולי העולם**" (מהדורת שכטר, נוסחא ב', פרק יג, דף טז ע"א) ובמקבילה בפרקי דרבי אליעזר, פרק א: "הלא בן **גדולי עולם** אתה"; ועוד במדרש משלי, פרק ט: "אברהם **גדול העולם** ששימש את הכנעניים" (!) (מהדורת וויסאצקי, עמ' 69); ובאגדת בראשית, פרשה עז: "משה **גדול העולם** התפלל ונענה (מהדורת בובר, עמ' 148); ובמדרש מאוחר יותר אף מצוי ביטוי נוסף "ועשיתי אותן **גדולים בעולם**" (במדבר רבה ד, ח). (ב) בביטויים לשוניים מקבילים יש לתיבה **עולם** הוראה של מקום ולא של זמן. כך למשל, **אבות העולם** (עדויות א, ה); וכן בכותרת "שבח **אבות עולם**" שבראש פרק מד של ספר בן-סירא (אלא שכותרת זו איננה בכל עדי הנוסח והיא נראית משנית [ראה ספר בן סירא השלם, מהדורת מ"צ סגל, עמ' שג; מהדורת י" ידין, מגילת בן-סירא ממצדה, עמ' 34, חסרה כאן], ולכן נוטה אני לפרש את המילה **עולם** בה כנושאת את המשמעות המאוחרת יותר של מקום ולא את משמעות הזמן שהיא המצויה במקרא ובשאר המקומות בספר בן-סירא עצמו), וכן בביטויים השגורים: **רבנו של עולם, מלך העולם, אומות העולם, אדון העולם**. (צירוף זה האחרון מוכר לנו בלי יידוע, אולי מטעמי משקל, מן הפיוט המפורסם "אדון עולם", אך בצורתו זו חסרת היידוע מצאתיו גם פעם אחת שלא בפיוט: "השטן בא

ומתמרמר ומתחנן לפני אדון עולם" [שו"ת מן השמים לר' יעקב ממרויש (מבעלי התוספות), מהדורת ר' מרגליות, סי' פה]. בצורתו הארמית **מָרָא עֲלָמָא** הוא מוכר לנו ממגילות מדבר יהודה.

לעומת זאת, בביטויים **מֶלֶךְ עוֹלָם**, **עֲבַד עוֹלָם** שהם ביטויים מקראיים אין לתיבה **עולם** משמעות של מקום כי אם של זמן. לכן אין להתפלא על כך, שגם במקרא התיבות **עולם** ו**דור** מקבילות הן לכל דבר, כגון: "מלכותך מלכות כל עֲלָמִים וממשלתך בכל דור ודור" (תהלים קמה, יג). כיוצא בו גם בארמית המקראית "מלכותך מלכות עֲלָם וּשְׁלִטְנָה עם דָּר וְדָר" (דניאל ג, לג), וכך בתרגום אונקלוס: "מְדַרְי עֲלָמָא" כתרגום של "מדד דר" (שמות יז, יט), אולם בתרגום אונקלוס נמצא גם **רַבּוֹן עֲלָמָא** (לשמות כג, יז ושמות לד, כג, וראה דברים רבה ב, כ: **רַבָּא לַעֲלָמָא**). מתקופה מאוחרת יותר נמצא גם "**רַבְרַבְנִי עֲלָמָא** ישמעאל ועשו וכל בנהא" (המיוחס ליונתן, בראשית מט, כו), **רַבּוּאֲתָא דַּעֲלָמָא** (שו"ת הגאונים, מהדורת ש' אסף, עמ' סח, סי' נח; אוצר הגאונים ליבמות, עמ' 72, וכן הוא בשו"ת הגאונים שערי צדק ח"ד, שער ה, סי' ד). צירוף זה האחרון מקביל לביטוי העברי **גדולי (ה)עולם**.

על כן נראה לי שאין למעט בערכם של נושאי תפקידים ובמיוחד אלה שהיו חכמי הדור ופרנסיו, שהרי דומה שלהם מגיע שבח גדול יותר מאשר לחכמים סתם. והנה אף משה רבנו נחשב מגדולי הדור ומפרנסי הציבור והוא נמצא משתבח דווקא מצד היותו פרנס הציבור ומנהיגו שבזה אף השווה מידותיו לקב"ה (וכפי שעמד על כך גם אי' ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 20, ותודתי לש"י פרידמן על מראה מקום זה). ומה שביקש פרידמן ללמוד מן העובדה שהביטוי **קלי עולם** נאמר על פרנסי הציבור המוגדרים כ**גדולי הדור** ומצד שני הוא בא כניגודו של **גדולי עולם** (תוספתא ראש השנה פ"א הי"ח), ומכאן ש**גדולי עולם** ו**גדולי הדור** שונים במשמעותם - כל זה אינו נראה, כי באותו מקום בתוספתא עומדים **קלי עולם** כנגד **גדולי עולם** שהם משה ואהרן שאין כיוצא בהם בכל הדורות, וכל אחד העומד מולם יכול להיחשב כ**קלי עולם**. אמנם בבבלי פסחים (מט ע"ב) מצאנו לכאורה ניגוד בין "תלמיד חכם" ל"גדולי הדור", כפי שהביא פרידמן וכן ביכלר (שם, עמ' 14, הערה 11) שכן שנינו שם: "יתנו רבנן, לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם [!], לא מצא בת תלמיד חכם, ישא בת **גדולי הדור** [...]". אולם נראה שניגוד זה יפה למקומו בלבד ואין ללמוד ממנו למקומות אחרים. כיוון שהתנא התחיל כאן ב"תלמיד חכם" ("...וישא בת תלמיד חכם") הוא המשך בביטוי זה ("לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדולי הדור"), ומכאן נוצר לכאורה הניגוד בין השניים. וכן יש להפך, מקורות

שבהם "גדולי עולם" נחשבים פחותים מתלמידי חכמים, וזאת במקורות ארץ-ישראליים, כגון במה שהובא לעיל מאבות דרבי נתן באשר לתחילתו של ר' אליעזר, שהביטוי **גדולי העולם**, שבו מכונה אביו שם, מכוון לאחד מעשירי האומה או פרנסיה ולא לתלמיד חכם (והסיפור עצמו, על אביו של ר' אליעזר שמנע מבנו לימוד תורה, מעיד על כך). מסתבר אפוא שאין הבדל משמעותי בין **גדולי (ה)עולם** לבין **גדולי הדור**.

במדרשים המאוחרים מצוי כבר **כל הגדולים** כקיצורם של שני הצירופים האלה. במדרש תהלים (בובר, מב, ב): "מניין אתה יודע שהיו משה ואהרן ו**כל הגדולים** באין לשמוע שירתן של בני קרח", וכן במדרש תנחומא (בובר, בא, ד): "והרג **כל הגדולים** שבהן שני וה' הכה כל בכור". וכך רגיל בספרות הרבנית, כגון: "כל הגדולים" (רמב"ם, הלכות דעות, ו, י); "שהייתי חלוק עם כל הגדולים" (שו"ת הרשב"א, ג, סי' ז); "והשוו כל הגדולים" (שו"ת הרשב"א, המיוחסות לרמב"ן, סי' קי) ועוד. אלא שהביטוי **הגדולים**, בלי התוספת **כל**, מצוי כבר במקרא ובספרות חז"ל כפי שהעיר ביכלר (שם, עמ' 17, הערה 23). למעשה, כל הביטויים שנזכרו כאן משמשים בעברית עד עצם היום הזה.

סגורה ומסוגרה

(הערה)

במאמרה "סגורה ומסוגרה מלפנים ומאחור" (לשונונו לעם מו [תשנ"ה], ב, עמ' 84-89) הראתה ברכה פישלר את גלגוליו של הצירוף "סגורה ומסוגרת" וציינה בין השאר לייחוד הפיזי של שבמבנה "סגורה ומסוגרה" אצל אלתרמן.

הגב' **מלכה זמלי** הפנתה את תשומת לבנו לעובדה שמבנה מיוחד זה מצא את דרכו גם לסוגה ספרותית הרחוקה לכאורה משירתו (הלא-פובליציסטית) של אלתרמן. במערכון "הגל הקלי" של שלישיית "הגשש החיוור" שהיה חלק מן התכנית "סינמה גשש" (הצגת הבכורה: אלעריש, 8 ביוני 1967) שם כותב התכנית, נסים אלוני, בפי אחד ה"גששים" דיווח ממגרש הספורט המשודר בעברית מופתית זרועת מליצות והגייה מלרעית תקנית (כנהוג בפי כתבים אלו). וכך נאמר שם:

העיר טְבֶרְיָה סגורה ומסוגֶה

היום הסתיימו משחקי הליגה

אכן, גם כאן נמצא ייחוד של פיוט וחריזה אלא שהפעם על דרך הפרודיה, ואין תמא, סופר, מתרגם ומחזאי כנסיים אלוני הוא שהוציא מתחת ידו שורות אלו.